

2. Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat. a) Fâtımî Dönemi. Ezher Camii'nde yapılan ibadetlerde Fâtımî halifeleri, belirli özellikleri ve protokolleri olan bir topluluk içerisinde en önde bulunmaktaydılar. Fâtımî saltanatı boyunca bu cami, âdeta bir bayram havasında yapılan pek çok dinî kutlamanın merkezi oldu. Çeşitli halk kesimleri bu tür merasimlere katılmaya büyük bir istek duyduğu gibi bizzat Fâtımî halifeleri de bu törenlerde bulunmaya ve toplanan kalabalıkları görmeye hayli önem veriyorlardı. Bu dönemde yapılan dinî ihtifallerin en ünlüleri mevlid-i nebevî ile receb ve şâbanın başı ve ortalarına rastlayan "vekûd" gecelerinde düzenlenenlerdi. Bu vesilelerle kâdilkudât ve dâi'd-duât, devlet erkânı, ha-tipler ve şairler toplanıyor, akşamları cami içinde ve çevresinde mum ve kandiller yakılıyor, yemek ve tatlı sunuluyor, altın buhurdanlıklar içinde tütsüler do-laştırılıyordu. Fâtımîler dönemi boyunca bu tür dinî merasimlerle sevinç gösterileri devam etti. Bu arada matem günü kabul edilen aşure günü geldiğinde Şiîler iş yerlerini kapatır, Ezher'de matem meclisi toplanır, şiirler okunurdu. Daha sonra 549'da (1154) Meşhed-i Hüseyinî tamamlanınca bu merasimler orada yapıl-maya başlandı. Kâdilkudât haftanın belirli günlerinde görevini Ezher'de ifa eder, muhtesib ise hafta boyunca çalış-malarını sırayla Amr b. Âs ve Ezher camilerinde yürüttürdü; önemli merasimlerle genel duyuru ve açıklamalar Ezher'de yapılırdı.

Fâtımî Devleti'nin ilk kuruluş yıllarından itibaren Ezher'in bir eğitim ve öğretim mekânı olarak değerlendirilmesi yoluna gidildi. Açılışının üzerinden henüz üç yıl geçmişken meşhur Şiî fakihî Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed en-Nu'mân el-Kayrevânî, ölümüne kadar sürdüreceği kâdilkudâtlık görevini yapmak üzere Ezher'e gelip yerleşti ve burada babası Muhammed Nu'mân'ın *el-İhtîşâr* adlı fıkıh kitabını okutmaya başladı. Böylece ilk defa 365 (975) yılında gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerine bu âlimin gayretleriyle devamlılık kazandırıldı. Onun ölümünden sonra Ezher'deki fıkıh eğitimi oğulları tarafından yürütüldü. 369'da (980) Vezir Ya'kûb b. Killis de Şiî fıkıhı üzerine tertip ettiği ve *er-Risâletü'l-'Azîziyye* adını verdiği kitabını okutmak için Ezher Camii'ni tercih etti. Ya'kûb b. Killis bu tarihten itibaren Ezher'de görev yapmak üzere otuz yedi müderris görevlendirmiş ve bunlara ma-

aş bağlamıştır. Yapılan çalışmaların bir kısmında edebiyat ve dil sahasına ağırlık verilmeyle birlikte Ezher'deki ilmî faaliyetin başta gelen özelliği Şiîliğin ön planda tutulması idi. Halife Hâkim-Biemrillâh'ın teşebbüsüyle 395'te (1005) Dârülhikme kurulduktan sonra mezhepçiliği esas alan faaliyetlerin zayıfladığı görülür; bu durum fıkıh dışındaki konuların da araştırılmasına zemin hazırladı. Böylece edebiyat ve dil alanındaki çalışmalara ilâve olarak felsefe, tıp ve matematik gibi bazı aklî ilimler de derece derece gerek âlimlerin gerekse talebelerin ilgisini çekmeye başladı. Çok geçmeden burası zamanın bazı ünlü âlim ve ediplerinin toplandığı bir yer oldu. Bunlar arasında tarihçi Muhammed b. Abdullah el-Musabbihî, nahiv âlimi Ebû'l-Hasan Ali b. İbrâhim el-Havfî, hadis ve kıraat âlimi Ebû'l-Abbas Ahmed b. Hîşâm el-Misrî, muhaddis ve tarihçi Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme el-Kudâî sayılabilir. Fâtımî halifelerinin Ezher'e gösterdikleri ihtimam ve masraflarının karşılanması için ayırdıkları bol tahsisat, üstlendiği davet görevini yerine getirmesi için itici bir güç oluştuyordu. Makrîzî, aralarında Ezher'in de bulunduğu bazı dinî kurumların yararına kullanılmak üzere Kahire'deki birtakım tesislerin istimlak edilmesine dair Halife Hâkim-Biemrillâh'ın emriyle düzenlenmiş bir vakıf belgesinin metnini vermektedir. Bu uygulama sonraki dönemlerde de devam etmiş, hem halifeler hem de bazı hayır severler Ezher'e pek çok emlak vakfetmişlerdir. Bunun yanı sıra öğrenci ve hocalar için yapılan çeşitli aynî ve nakdî yardımlarda bir artış dikkati çekmektedir. Öte yandan caminin yakınlarında toplanan ve muhtemelen geceyi burada geçiren yoksullar da bu gibi bağışlardan nasip alıyorlardı. İbnü'l-Me'mûn, 517'de (1123) bir dinî gün münasebetiyle Ezher Camii ile Fustat'taki el-Câmiu'l-atîk'te fakirler için un ve helva dağıtıldığını zikreder. Ezher'in işlerini yürüten kimseye "müşrif" deniliyordu. Bu yetkili külliye'nin umumi işlerine, vakıf mallarından gelen gelirlerin, bağış ve yardımların toplanmasına nezaret eder, ayrıca vakıf belgelerinde ve bağışta bulunanların tâlimatlarında belirtilen kayıtlara uygun olarak müderrisler, din görevlileri ve cami müstemilâ-tında oturan yoksullarla ilgili olanlar dahil harcamaların tamamını denetim altında bulundururdu. Hâkim-Biemrillâh'ın yaptırdığı Hâkim Camii ibadete açıldık-

tan sonra halife cuma hutbelerini önce burada, ertesi hafta Ezher'de ve daha sonra da sırasıyla Tolunoğlu ve Fustat (Amr b. Âs) camilerinde irad etmeye başladı. Daha sonra şartlar değişti ve hutbe yalnızca Ezher ve Hâkim camilerinde okunur oldu.

b) Eyyübî Dönemi. Selâhaddin-i Eyyübî tarafından Mısır'da hâkimiyet kurulup Fâtımî hânedanının ortadan kaldırılması ve hutbenin Abbâsî halifesi adına okutulmasıyla Ezher için yeni bir devir başladı. Bu aynı zamanda Mısır'da pek derinlere kök salmamış bulunan Şiîliğin gerilemesi demektir. O dönemde Selâhaddin-i Eyyübî Şîa mezhebinin ve merasimlerinin izlerini ülkeden silip atmak için seferber olmuştu. Ezher'i Mısır'daki Şiîliğin ve da'vet faaliyetlerinin ana üssü olarak gördüğü için, yeni kâdilkudât Sadreddin Abdülmelik b. Dirbâs'ın aynı şehirde iki ayrı cuma hutbesinin okunamayacağı yolundaki fetvasına dayanarak Ezher'de cuma namazı kılınmasını yasakladı ve burayı Sünnî bir eğitim merkezi haline getirdi. Selâhaddin devrinde Ezher'de ders veren müderrisler arasında, 587 (1191) yılında Mısır'a gelen Abdülatîf el-Bağdâdî'nin de adına rastlanmaktadır (İbn Ebû Usaybia, II, 207). Camide cuma namazlarının tekrar başlaması 1266'da Memlük Sultanı I. Baybars'ın emriyle olmuştur. Eyyübîler'in Şiî medreselerini siyasetten arındırıp sadece ilmî faaliyette bulunulan merkezler haline dönüştürme politikası Ezher'in önemini bir dereceye kadar azaltmışsa da burası yine şair Ömer İbnü'l-Fârîz es-Sûfî ve İbn Hallikân gibi çeşitli Sünnî ilim adamları ve ediplerce aranan bir medrese olmaya devam etmiş, bir süre sonra da yeniden eski mevkiini ve şöhretini kazanmıştır.

c) Memlük Dönemi. Memlükler'in 648'den (1250) itibaren ortaya çıkışıyla birlikte Ezher'de de bir gelişme başlamış ve bu gelişme II. Baybars devrinde (1309-1310) zirveye ulaşmıştır. I. Baybars'ın nâibi Emîr Bilbek el-Hâzindâr ez-Zâhirî Ezher'in eski günlerine kavuşmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu emîr, Şâfiî fıkıhını öğretmek üzere bir araya getirilen bir grup âlim için yeni bir maksûre ve ayrıca büyük bir ahşap minber yaptırmıştır (yk. bk.). Bu arada bir hadis müderrisi ve Kur'an tilâvetiyle meşgul olacak yedi kâri için de bazı düzenlemelere girişilmiştir. 18 Rebûlevvel 665 (17 Aralık 1266) günü yapılan büyük bir merasimle Ezher yeniden cuma namazına

açıldı ve böylece halkın gönlündeki seçkin mevkii tekrar kazandı. Bu dönemde Ezher'deki ulemâ ve şeyhlere gösterilen saygının da dikkat çekecek ölçüde arttığı görülmektedir. Kalkaşendî, bu âlimlerden birinin önemli bir mevkiye gelişine dair sultan adına Divânü'l-inşâ'dan çıkarılan bir tayin emrinden söz etmekte ve bu emirde âlim hakkında çok hürmetkâr bir ifade kullanılması dikkati çekmektedir (*Şubhu'l-a'sâ*, II, 251). Devlet adamlarının Ezher'e önem vermeleri halk nazarındaki değerini arttırmış, burayı tekrar sâlih, âbid ve süflilerin toplandığı bir merkez haline getirmişti. Başka şehirlerden ve değişik ülkelerden Kahire'ye akın edenler arasında âlimler, tüccarlar, zanaatkarlar ve hatta sıradan insanlar mevcuttu. Bunlardan bir kısmı Ezher'de kalmış, bazıları da burayı ziyaret edip beldelerine dönmüşlerdi. Makrîzî, XV. yüzyılda Ezher'e gelip artık orada ikamet etmeye başlayanların (mücâvirün) sayısının 750'yi bulduğunu belirtir. Aynı tarihinin işaret ettiğine göre hali vakti yerinde olanlar Ezher Camii'nde ikamet eden ve eğitim görenlere çeşitli yardımlarda bulunur, para dağıtır, yemek hazırlatıp yollar, özellikle ekmek ve tatlı ikram ederlerdi; dinî gün ve bayramlarda bu yardımlar daha da artardı. Bir devlet adamı 877'de (1472) camide kalan yoksullara dağıtılmak üzere yemek dışında her gün 1200 ekmek tahsis etmişti. Bu gibi işlerle, adı "nâzır" olarak değiştirilen Fâtımîler'in müşrif dedikleri yetkili ilgileniyordu.

Ezher Memlûkler zamanında yeniden canlanışıyla birlikte kamuoyunu etkileme yönünden de eski mevkii kazandı. Saraya ait bildirilerle önemli haberler yine buranın minberinden halka duyuruluyordu. Cami şehirde çıkan karışıklıklar sırasında insanların sığındığı yer haline gelmişti; ülkede bir salgın hastalık baş gösterdiği, Nil taşıdığı veya fiyatlar aşırı yükseldiği zaman halk buraya koşup Allah'a dua ediyordu. Memlûk sultanlarının ve emîrlerinin gösterdikleri ihtimamın bir sonucu olarak vakıflardan ve hayır işlerinden gelen kaynakların çoğalması, bu müesseseyi faaliyeti yüzyıllarca sürecektü dünyanın en büyük İslâmî ilimler merkezi durumuna getirmiştir. Buna tesir eden bir başka faktör de doğuda Moğollar'ın, Mağrib ve İspanya'da hristiyanların baskılarından kaçan ilim adamlarının Mısır'a göç etmeleriydi. İslâm dünyasındaki âlimlerin birço-

ğu o dönemde Mısır'ı en huzurlu ve en güvenilir yer olarak gördüklerinden buraya geliyor ve hem bilgilerini geliştirmek hem de hocalık yapmak için çeşitli medrese ve camilere dağılıyorlardı. Bu dönemde faaliyetlerini Ezher'de yoğunlaştıran âlimlerin önde gelenlerini şöyle sıralamak mümkündür: İbn Haldûn, Muhammed el-Fâsî, Ebû'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşendî, Makrîzî, Sehâvî, Celâleddin es-Süyûtî. Makrîzî'nin kaydettiğine göre onun zamanında Ezher Kur'an tilâveti, Kur'an ilimleri, fıkıh, hadis, tefsir ve dil bilimi öğretimi, vaaz ve zikir halkalarıyla önemli bir canlılık gösteriyordu. Her ilmin hocası caminin direklerinden birinin dibine yerleştirilmiş kürsüsüne oturuyor, kendisinden ders almak isteyenler de önünde halka oluşturunuyordu.

d) Osmanlı Dönemi. 1517'de Osmanlılar Mısır'ı zaptedince buradaki mirası ve kültürü, özellikle İslâmî müesseseleri korumaya özen gösterdiler. Yavuz Sultan Selim'in bir kısmını İstanbul'a götürdüğü hocaların üç yıl sonra geri dönmesiyle (yk. bk.) Ezher dinî ve ilmî bakımdan yine öncü rolünü sürdürmeye başladı ve Osmanlı hâkimiyeti boyunca da bu durumunu korudu. Bu dönemde yöneticilerin ana dilleri Türkçe'yi kullandıkları zamanlarda Ezher, Mısır'da Arap dili ve edebiyatının muhafazası hususunda kayda değer bir rol oynamıştır. Osmanlılar Ezher'in oynadığı ilmî role müdahale etmekten kaçındıkları gibi malî kaynaklarına da dokunmamışlar ve onu her iki hususta da bağımsız bırakmışlardır. Bu dönemde yapılan yeniliklerin en önemlisi şeyhü'l-Ezherlik makamının ihdas edilidir. Şeyhü'l-Ezher'in görevi, âlimlerle talebeleri ilgilendiren hemen her şeyi içine alacak şekilde dinî ve ilmî işlerle meşgul olma; idarî ve malî işlerden ise yine nâzır sorumluydu. Osmanlılar Ezher'e karşı gösterdikleri saygının bir so-

nucu olarak şeyhin seçimini buradaki âlimlere bırakmışlardır. Ancak bu makam sonraları ruhanî ve zaman zaman siyasî bir liderlik haline gelecek ölçüde gittikçe artan bir önem kazanmış ve bundan dolayı farklı mezheplere mensup adaylar arasında büyük olaylara sebebiyet verecek bir rekabete yol açmıştır (Ezher şeyhleri hakkında geniş bilgi için bk. bibl., *Meşyehatü'l-Ezher* ve *Şüyûhu'l-Ezher* adlı eserler).

Ezher'in önemli özelliklerinden birini, geçmişi Memlûkler dönemine kadar uzanan revak sistemi teşkil eder. Revak aynı şehir, bölge veya ülkeden gelmiş öğrencilerin yerleştirilmesi için hazırlanmış bir tür yurt binasıdır. Bu sistem, ülke dışından gelenlerin güvenlik içinde çalışma ihtiyacının ve hemşehrileriyle birlikte yaşama isteğinin tabii bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Revak sisteminin yayılmasında hayır sahiplerinin yaptıkları yardımların ve vakfettikleri gelir kaynaklarının önemli bir yeri vardır. İlk önce Emîr Beşîr el-Câmedâr en-Nâsiriyye (ö. 761/1360), daha sonra da çeşitli kumandan ve devlet adamları revaklarda kalan öğrencilere yiyecek ve maaş tahsis etmişler, böylece yerleşen sistem zamanla çok büyük ilgi görmüş ve yaygınlık kazanmıştır. Revak sisteminin her yönüyle işleyen bir mekanizma haline gelmesi ancak Osmanlı hâkimiyeti sırasında gerçekleşti ve sistemin bu dönemde belli esaslara bağlanarak yeniden düzenlenip kurumlaştırılması, külliye'nin bütün İslâm dünyasına hitap eden tam bir eğitim merkezi haline gelmesinde çok büyük rol oynadı. Nitekim Evliya Çelebi de revakları sayarken, "Cümle elli kavim revaklarda tâlib-i ilm vardır" diyerek İslâm âleminin her bölgesinden gelen 12.000 kadar talebenin burada hiçbir sıkıntı çekmeden ilimle meşgul olduklarına işaret eder. Bu revaklardan bir kıs-

Günümüzde de Da' ve Usûluddin fakültelerine ait derslerin yapıldığı Ezher Camii avlusu ile revaklar

mı Mısırlı öğrencilere aitti ve bunlara Mısır'ın güney taraflarından (Saîd) gelenler için Revâku's-Saâyide, Nil deltasının doğusundan gelenler için Revâku's-şarkâviyye, deltanın batısından gelenler için de Revâku'l-bihâriyye adı verilmişti. Revâku's-Şenvâniyye ve Revâku'l-Feşeniyye gibi bazı revaklar müstakil olarak yalnız birer şehre, Revâku'l-Hanefiyye veya Revâku'l-Hanâbile gibi adlar taşıyan bazıları da çeşitli mezheplere ayrılmıştı; bunların yanında körler için de ayrı bir revak bulunuyordu. Mısır dışından gelenlerin kaldıkları revakların en meşhurları Kuzey, Doğu, Orta ve Batı Afrikalılar'a, Şamlılar'a, Türkler'e, Hintliler'e, Habeşler'e, Hicazlılar'a ve Yemenliler'e ait olanlardı. Öğrenciler vakitlerini ibadetle öğrenim arasında bölünmüş olarak geçirirlerdi. Bunlar esas itibariyle hayır sahiplerinin tahsis ettiği aynı ve nakdî yardımlardan faydalanıyordu. Her revakın, içindeki grubun kendi aralarından seçtiği bir başkanı (şeyh) vardı. Başkanlar bütün işlerden sorumlu idi ve kendilerine revakla ilgili dosya ve belgeleri tutan, öğrencilerin isimlerini, geldikleri yerleri ve gıda tahsisatını kaydeden bir görevli (nakib) yardım ediyordu. Revakların çeşitliliğiyle bunların temsil ettikleri şehir ve ülkelerin farklılığı, Ezher'in şöhretinin Çin'den Batı Afrika'ya kadar yayılmış olduğunu göstermektedir. 1954'te revak sistemi kaldırıldı ve ayrı bir mekânda Medînetü'l-buûsi'l-İslâmiyye adıyla modern öğrenci yurtları yapıldı (revaklar hakkında geniş bilgi için bk. Abdülazîz Muhammed eş-Şinnâvî, II, 3-123).

Osmanlılar döneminde Ezher'in genel kabul gören bu önemli mevkii, vatan seveciliği öne çıkaran millî meselelerde de kayda değer bir rol oynamasını sağlamıştır. Bunun dikkat çeken bir örneği, 1798'de Mısır'ı istilâ eden Napolyon Bonapart'a karşı yürütülen mücadele sırasında görülmüştür. 20 Ekim 1798 günü Şeyh Muhammed es-Sâdât'ın önderliğinde Kahire'de Ezherli ulemânın başını çektiği dinî nitelikli bir halk ayaklanması başladı ve bu arada cami, saldırganlar tarafından burada yaşayan birçok insanı katleden Fransızlar'dan ciddi bir darbe yedi. Bonapart'ın kumandayı General Kleber'e bırakarak 1799'da Fransa'ya dönmesi üzerine Ezher hocalarının öncülüğündeki isyan yeniden hız kazandı. Ancak Fransız askerlerinin tarihî külliye zarar veren sorumsuz hareketlerinin yoğunlaşması üzerine Ezher kendi halkı tarafından terk edilmek suretiyle kapatıldı; di-

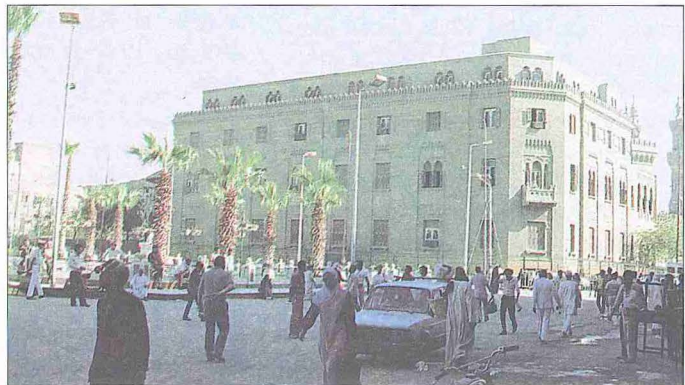
nî merasimlerle eğitim ve öğretim bir müddet askıya alındı ve cami 1801'de Fransız istilâsı sona erinceye kadar kapalı kaldı. Daha sonra Osmanlı Devleti yetkililerinin Ezher'in faaliyetlerini yeniden canlandırmaya başladığı, hatta Mısır'a gelen Sadrazam Yûsuf Ziyâ Paşa'nın revakları dolaşarak buralarda kalanlara caminin dinî ve siyasî niteliklerine yeniden kavuşacağı yolunda teminat verdiği görülmektedir. Fransız işgali sırasında Vali Hüsrev Paşa'nın çıkardığı, Ezher ulemâsı ile talebelerine 300 ton (2000 irdep) buğday dağıtılmasını öngören emirname de Osmanlı hükûmetinin Ezher'e verdiği önemin bir işaretidir. Ezher bir asır sonra da İngiliz işgaline karşı yürütülen milliyetçi direnişin kalesi olmuş, 1916 ayaklanması bu caminin minberinden halka yapılan çağrılarla başlatılmıştır.

Halk sıkıntılı zamanlarında eskiden olduğu gibi yine Ezher'e koşuyordu. Diğer taraftan orada bulunan âlimlerin bir kısmı, Osmanlı-Memlûk devri adıyla bilinen dönemde ve özellikle Osmanlılar'ın son yıllarında yöneticilere karşı direnen birer lider olarak tanınmışlardı. Memlûklü emîrler, halkın gönlünde Ezherli âlimlerin nasıl müstesna bir yer işgal ettiğini bildikleri için gerek birbirleriyle çatışmalarında gerekse yöneticilerle aralarında baş gösteren uyuşmazlıklar sırasında yardım ve destek sağlamak üzere onlara müracaat etme ihtiyacını duyuyorlardı. Kahire halkının taleplerini de Osmanlı yöneticilerine yine Ezher ulemâsı ulaştırıyordu. Vali Ahmed Hürşid Paşa'ya yönelik hoşnutsuzluklar iyice açığa vurulup 1805'te Şeyh Ömer Mekram önderliğinde ona karşı isyan başlatıldığında paşanın görevden azli ve yönetimin Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya devri için hocalar topluca harekete geçmişler ve bunun üzerine III. Selim onların isteklerine boyun eğip Mehmed Ali'yi Mi-

sir valisi tayin eden bir ferman çıkardığı gibi bir yıl sonra onun Selânik'e nakle karar verdiğinde de yine hocaların başvurusu üzerine yerinde bırakmıştır. Ancak daha sonra Mehmed Ali'nin ihtirası Ezher ulemâsı ile ters düşmesine yol açtı ve bu defa da hocalar keyfî tasarruflarından rahatsız olarak onunla mücadeleye giriştiler; bu muhalefet karşısında Mehmed Ali ulemâyı birbirine düşürme taktiğine başvurdu. Böylece Ezher'in siyasî rolünde bir gerileme başlamış, ayrıca Mehmed Ali'nin Avrupalı örneklerle göre kurdurduğu yüksek okullar da ilmî hayattaki rolünün zayıflamasına ve işlevinin yalnız dinî alanla sınırlı kalmasına yol açmıştır. Öte yandan Ezher ulemâsı arasında modern akımları benimseyen ve bunları bir reform vasıtası olarak teşvik ve tatbik edenler de çıkmıştır. Bu âlimler arasında özellikle Şeyh Muhammed Ahmed el-Arûsî, Şeyh Hasan el-Attâr ve Şeyh Rifâa et-Tahtâvî dikkati çeker. Bu dönemde Ali Paşa Mübârek'in belirttiğine göre 1293'te (1876) Ezher'de çeşitli milliyet ve mezheplerden 10.780 öğrenci okuyordu. Bunların 5651'i Şâfiî, 3826'sı Mâlikî, 1278'i Hanefî ve 25'i Hanbelî idi. 325 hocadan 147'si Şâfiî, 98'i Mâlikî, 76'sı Hanefî, 3'ü Hanbelî mezhebine mensuptu.

Son iki asır boyunca Ezher hocalarıyla öğrencilerinin hayat standartlarını yükseltmek ve müfredatı yenilemek maksadıyla birtakım kanunlar çıkarıldı. Ezher'de ilk ıslah çalışmaları Hidiv İsmâil Paşa zamanında başladı ve Ezher şeyhi Muhammed el-Abbâsî'nin gayretleriyle 1287 (1871) yılında bir kanun çıkarıldı. Bu kanuna göre hocalar üç dereceye ayrılacak ve ilk derecedekiler özel kıyafet giyecekler, öğrenciler Ezher şeyhinin seçeceği altı kişilik bir komisyon önünde fıkıh, usul, tevhid, hadis, tefsir, nahiv, sarf, meânî, beyân, bedî, mantık derslerinden mezuniyet imtihanına gireceklerdi.

Ezher
Üniversitesi
rektörlük
binası -
Meydan-ı
Hüseyn /
Kahire

Ezher'deki ıslah hareketlerinde Muhammed Abduh'un büyük payı vardır. Abduh, önce Ezher şeyhi Muhammed el-Enbâbî'yi bazı modern derslerin programa alınması konusunda ikna etmeye çalışmış, fakat bunu başaramadığı gibi Hidiv Tevfik'ten de destek bulamamıştır. Daha sonra II. Abbas Hilmi iş başına geçince ona Ezher'de gerçekleştirilecek bir ıslahatın bütün İslâm âlemi için çok büyük bir hizmet olacağını anlatan bir rapor sundu ve kurumun ileri gelenlerini ikna ederek ıslahat için önemli bir adım attı. O sırada Şeyh Muhammed el-Enbâbî hastaydı ve ayrıca Ezherliler de onun idaresinden şikâyetçiydiler. Bu yüzden hükümet Hassûne en-Nevâvî'yi şeyhiğe vekil tayin etti. 17 Receb 1312'de (14 Ocak 1895) Ezher'in ıslahıyla ilgili kanun yayımlandı. Abduh'un arkadaşı olan ve onunla iş birliği yapan Hassûne'nin döneminde müfredat programına hesap, hendese, cebir, coğrafya, tarih ve hat gibi dersler konuldu ve eğitim süresi de on iki yıla çıkarıldı. Bu kanun Ezher'de öğretim faaliyetlerinin düzenlenmesi için atılmış ilk ciddi adımdı. Ezher'in idare meclisinde üye olan Abduh'un hazırladığı kanun tasarısının amacı idare meclisinin ve Ezher şeyhinin görev alanlarını tesbit etmek, öğrenci kayıt şartlarını, öğrenim süresini ve tatilleri, müfredat programlarını ve imtihanları belirlemektir. Bu maksatla 20 Muharrem 1314'te (1 Temmuz 1896) yeni bir kanun çıkarıldı. Ayrıca hidivin emriyle Abduh'un başkanlığında dâimî bir idarî komisyon kuruldu. Arkasından dersler ve revaklarla ilgili düzenlemeler yapıldı. Müfredat programında değişikliğe gidildi ve yeni dersler konuldu. Sağlık işlerine önem verildi. Hocaların maaşları yükseltildi; çalışma, tatil ve imtihan günleri belirlendi; idarî ıslahat yapıldı ve vakıf idaresinden Ezher'e ayrılan pay 4000 cüneyhten 14.750 cüneyhe çıkarıldı. Fakat başlangıçta ıslahatı desteklediği halde bu gelişmeleri aşırı bulan Hidiv Abbas Hilmi bazı çevreleri kışkırttı ve 1905'te Ezher şeyhi Hassûne ile Abduh görevlerinden istifa etmek zorunda kaldılar; ardından Abdurrahman eş-Şirbînî Ezher şeyhliğine tayin edildi. Yeni şeyh Ezher'in dinî eğitim maksadıyla kurulduğunu, dünyevî ilimlerle ilgisinin bulunmadığını ve kendisinden önce yapılanların bir cinayet olduğunu söyledi. Ancak şeyhlikte başarı gösteremedi ve ertesi yıl istifa etti; yerine de tekrar Hassûne getirildi.

Ezher Üniversitesi'nin yeni fakülte ve dershane binaları - Medinetü Nasr / Kahire

1907 yılında Medresetü'l-kazâi's-şer'i (hukuk fakültesi) açıldı. Dersler ve imtihanlarla ilgili olarak Hidiv Abbas Hilmi yeni bir kanun yayımladı. Buna göre Ezher'de sekiz yıl okuyanlar, şeyhü'l-Ezher'in başkanlığında üç âlim tarafından yapılacak imtihanda başarılı oldukları takdirde imam-hatiplik yapabilecekler, on iki yıl okuyanlar da altı âlim tarafından imtihan edildikten sonra Ezher'de ders verebilecek ve önemli görevler alabileceklerdi. Aynı kanunla Arapça öğretmenliği hakkı ise Dârü'l-ulûm ve Medresetü'l-kudât'tan mezun olanlara veriliyordu. Bu durum Ezherliler'i endişeye sevketti, çünkü bu kanunla onlar sadece imamlık ve hatiplik yapabileceklerdi. Ancak bu sırada Hassûne istifa etti, yerine ıslahat taraftarı olmayan Selim el-Bişrî getirildi. 1329'da (1911) yeni bir kanun çıkarılarak eğitim süresi on beş ay daha uzatıldı ve modern dersler olduğu gibi bırakıldı. Bu kanun Ezher'le ilgili önemli bir merhale teşkil eder. Bununla öğretim birtakım kademelere ayrılmış ve müfredat programı yoğunlaştırılmıştır. Bu arada Meclisü'l-Ezheri'l-a'lâ ile büyük âlimlerden oluşan bir ulema heyeti kurularak şeyhü'l-Ezher'in yetkileri azaltıldı. Ayrıca öğrencilerin kayıt kabul şartları, imtihanlar, cezalar ve diploma verilisi düzenlendi. 1911 kanunu ile Ezher'in itibarı arttı ve çeşitli enstitüler açıldı; 1917'de öğrenci sayısı 20.000'i geçti.

1342 (1923) yılında yayımlanan bir kanunla öğrenim süresi on altı yıla çıkarıldı. Fakat eğitim bakanlığı Ezher öğrencilerine görev vermediği için durumda iyileşme olmadı. 1347'de (1928) Abduh'un öğrencisi Muhammed Mustafa el-Merâgî Ezher şeyhi oldu. Muhaliflere aldırmandan kapsamlı bir ıslahat hareketi başlatarak Ezher'in kapılarını ilmi

ve dinî ictihada açmak istediğini ilân etti. İlk iş olarak ictihadı dışlayıp taklidle yetinen âlimleri kınadı ve bütün derslerin bu ruhla verilebilmesi için yeni düzenlemeler yaptı. Ezher iki kısma ayrıldı; birinci kısım uzman ilim adamı, ikinci kısım gerekli dinî bilgileri edinmiş okur yazar vatandaş yetiştirmek içindi. Bu kısımlardan her birinin programı ve eğitim süresi yeniden ayarlandı.

1930'da Şeyhü'l-Ezher Muhammed el-Ahmedî ez-Zavâhîrî'nin gayretiyle çıkarılan kanunla Ezher'e bağlı olarak Külliyyetü's-şer'ia, Külliyyetü usûlî'd-dîn ve Külliyyetü'l-lugati'l-Arabiyye adıyla üç fakülte kuruldu. Bu kanunla başka fakültelerin kuruluşuna da izin veriliyor ve öğretim ibtidâi (dört yıl), sânevî (beş yıl), âlî (adı geçen üç fakültede dört yıl) ve tahassus (yüksek lisans ve doktora) adlarıyla dört safhada düzenleniyordu. Bu arada Medresetü'l-kazâi's-şer'i kapatıldı; Külliyyetü's-şer'ia ile aynı fonksiyona sahip olduğu için Dârü'l-ulûm'un da kapatılması yoluna gidildi. Ayrıca Meclisü'l-Ezheri'l-a'lâ'nın çıkarılacak kanun ve yönetmeliklerde söz sahibi olmasına imkân tanındı.

9 Muharrem 1381 (23 Haziran 1961) tarihinde daha önceki ıslahatı yeterli görmeyen Cumhurbaşkanı Abdünnâsır, meclis başkanına Ezher'deki düzenlemelerle ilgili özel bir kanun teklifi gönderdi ve teklif 22 Muharrem'de (6 Temmuz) kabul edildi. Bu yeni kanunla Ezher sadece dil ve din öğretimi veren bir kurum olmaktan çıkılarak çeşitli ülkelerdeki modern üniversiteler gibi teşkilâtlandırıldı ve hemen arkasından İslâmî bilimler ve Arapça'nın yanı sıra mühendislik, makine, tıp ve ziraat fakülteleriyle sadece kızların devam ettiği fakülteler açıldı; diplomalar da lisans, yüksek lisans ve doktora gruplarına ayrıldı. Söz konusu kanunun 34. maddesi gereğince 1961-1962 öğretim yılında cumhurbaşkanının 1 numaralı kararı ile usûlû'd-dîn ve şeriat fakülteleri, 1962-1963 öğretim yılında da bunların kızlara ait bölümleri açıldı. Yine bu kanunda Arap asıllı bir tüzel kişiliğe sahip bulunduğu belirtilen Ezher'in üstlendiği millî görev tesbit edildikten sonra cumhurbaşkanının kararıyla bu kurumdan sorumlu bir bakan tayin edileceği, Ezher şeyhinin ise dinî konularda en büyük otorite olduğu açıklanmaktadır. Bu kanunla el-Meclisü'l-a'lâ li'l-Ezher, Mecmau'l-buhûsî'l-İslâmiyye, İdâretü's-sekâfe ve'l-buhûsü'l-İslâmiyye

ye, Câmîatü'l-Ezher, el-Meâhidü'l-Ezheriyye adlı heyetlerin kurulması istenmiş ve bunların görev ve yetkileri belirlenmiştir.

1964'te Ezher Üniversitesi'ne ziraat, tıp, eczacılık, ticaret ve eğitim fakülteleriyle yabancı diller okulu ve gazetecilik enstitüsü gibi yeni birimler eklendi. Bu gelişmelerin ardından Medînetün-nasr civarına ihtiyacı karşılayacak yeni binalar inşa edildi. 1991'de erkek öğrenciler için Kahire'de on dört, taşrada yirmi bir; kızlar için Kahire'de beş, taşrada dört olmak üzere toplam kırk dört fakülte vardı. 1990 yılında 711 profesör ve 834 doçentle birlikte öğretim elemanlarının sayısı 5316, toplam öğrenci sayısı da 81.108 idi. Aynı yıl 1703 kişi yüksek lisans, 1053 kişi de doktora yaptı. Yetmiş altı ülkeden gelen yabancı öğrenci sayısı ise 6398'e ulaşmıştı. Ezher'de eğitim ve öğretim şevval ayında ramazan bayramından sonra başlar, cemâziyelâhirin sonuna kadar devam eder. Receb, şâban ve ramazan ayları tatildir. Ayrıca kurban bayramında, mevlid-i nebî ve Mısır halkının çok saygı duyduğu mutasavvıf Seyyid Ahmed el-Bedevî'nin (ö. 675/1276) doğum günü tatil yapılır; hafta tatili ise perşembe öğleden sonra ve cuma günleridir.

Kuruluş yıllarından itibaren Ezher'de ders veren meşhur âlimlerden bazıları şunlardır: Kadı Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Nu'mân, el-Emînu'l-Muhtâr Abdülmelik b. Muhammed el-Harârânî, Ebû Abdullah el-Kundâî, Hasan b. Hatîr el-Fârisî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Hâşim el-Misrî, Ebû'l-Hasan Tâhir b. Ahmed el-Misrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Berekât, Abdüllatif el-Bağdâdî, yahudi tabip Mûsâ b. Meymûn, İbnü'l-Fâriz, Ebû'l-Kâsım el-Menfelûtî, Şemseddin el-Atabekî, Sa'deddin el-Hârisî, Cemâleddin el-Asyûtî, Şehâbeddin es-Sühreverdi, İbn Hallikân, Ali b. Yûsuf b. Cerîr el-Lahmî, Kıvâmüddin el-Kirmânî, Şemseddin el-İsfahânî, Şerefeddin el-Mâlikî, Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân el-Gırnâtî, Takıyyüddin es-Sübkî, Kanber b. Abdullah eş-Şirvânî, İbnü'd-Demâminî, Fahr el-Bilbîsî, Makrîzî, İbn Hacer el-Askalânî, İbn Haldûn, Takıyyüddin el-Fâsî, Şemseddin el-Fenârî, Nûreddin Ali el-Buhayrî, Abdurrahman el-Münâvî, Şehâbeddin el-Kalyûbî, Cemâleddin el-Bâbilî, Şehâbeddin el-Makkarî, Muhammed b. Ahmed el-Haraşî, Şehâbeddin el-Birmâvî.

Mısır ve Arap dünyasının fikrî hayatında önemli rol oynayan bazı Ezherli-

ler de şunlardır: Abdurrahman el-Cebertî, Rifâa b. Râfî et-Tahtâvî, Muhammed Abduh, Sa'd Zağlûl, Reşid Rızâ, Abdullah Nedîm, Tâhâ Hüseyin, Mustafa Lutfi el-Menfelûtî, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Ali Abdürrâzık, Muhammed Mustafa el-Merâgî.

BİBLİYOGRAFYA:

Abdüllatif el-Bağdâdî, *el-İfade ve'l-i'tibâr*, Kahire 1286, s. 20; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, II, 207; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, II, 251; III, 364; Evliya Celebi, *Seyahatnâme*, X, 195-196; A'mâlû meclisi idâretî'l-Ezher, Kahire 1323; Muhibbüddin Hatîb, *el-Ezher: mâzî-hi ve hâzîruhu*, Kahire 1345; Abdülhamîd Yûnus — Osman Tefvîk, *el-Ezher*, Kahire 1946; Mansûr Ali Receb, *el-Ezher beyne'l-mâzî ve'l-hâzîr* [baskı yeri yok], 1946 (Matbaatü'l-Mukattaf ve'l-mukattam); Mahmûd Ebû'l-Uyûn, *el-Câmî'u'l-Ezher*, Kahire 1368/1949; B. Dodge, *al-Azhar: a Millennium of Muslim Learning*, Washington 1961; *el-Ezher: târîhu ve tefavvûruhu*, Kahire 1383/1964; Ahmed Hasan el-Bâkûrî, *el-Ezher beyne hâlifetî'l-Mu'iz ve Cemâl 'Abdinnâsir*, Kahire 1964; Muhammed el-Behî, *el-Ezher ve'l-fikrû'l-mu'âşır*, Kahire 1955; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The Begining of Modernization Among the Rectors of al-Azhar, 1798-1879", *Beginnings of Modernization in the Middle East the Nineteenth Century* (ed. W. R. Polk — R. L. Chambers), Chicago 1968, s. 267-280; *Takvîmü Câmî'atî'l-Ezher fî erba'a senevât 1388-1392/1968-1972* (nşr. Dârü'l-Maârif), Kahire 1972; Saîd İsmâil Ali, *el-Ezher 'alâ mesrahi's-siyâseti'l-Mısıriyye*, Kahire 1974; M. Celâl Keşk, *Ve Dehâletü'l-hayli'l-Ezher*, Kahire 1978; Ali Abdülazîm, *Meşyehâtü'l-Ezher münzû inşâ ihâ hatte'l-ân*, Kahire 1399/1979, I-II; İbrâhim Avazeyn, *'Alâ Târîkı'l-Ezher fî elf 'âm*, Kahire 1402/1982; *el-Ezherü's-şerf fî 'idihî'l-elf*, Kahire 1403/1983; *el-Ezher ve'l-İslâm*, Kahire 1983; Abdülazîz Muhammed eş-Şinnâvî, "Ervîkatü'l-Ezher", *Dirâsât fî'l-hadâretî'l-İslâmiyye*, Kahire 1985, II, 3-123; A. C. Eccel, *Egypt, Islam an Social Change: al-Azhar in Conflict and Accommodation*, Berlin 1984; Yûsuf Kardavî, *Risâletü'l-Ezher*, Kahire 1984; M. Süleyman, *Devrû'l-Ezher fî's-Sûdân*, Kahire 1985; M. Kemal Seyyid, *el-Ezher: câmi'an ve câmi'aten*, Kahire 1986; M. Abdülmün'im Hafâcî, *el-Ezher fî elf 'âm*, Kahire, ts. — Beyrut 1408/1988, I-III; M. Bekir, *Hayât fî rihâbi'l-Ezher: tâlib ve üstâz ve vezîr*, Kahire, ts.; *Şüyûhu'l-Ezher* (nşr. Vezâretü'l-İlâm), Kahire, ts.; *Câmî'atü'l-Ezher fî sûtür*, Kahire 1411/1991; M. Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517-1798*, London 1992, s. 118-127; F. R. C. Bagley, "The Azhar and Shi'ism", *MW*, L/2 (1968), s. 122-129; M. Receb el-Beyyûmî, "el-Ezher ve hüriyyetü'l-fikr", *ME*, LI/5 (1975), s. 1143-1152; Remziye el-Atrakcî, "el-Ezher fî zillî'l-Fâtmiyyîn", *Mecelletü Külliyyetü'l-adâb*, sy. 25, Bağdad 1399/1979, s. 469-506; Ahmed M. Süveydân, "Târîhu'l-Câmî'i'l-Ezher", *el-Fikrû'l-'Arabî*, XLIV, Beyrut 1986, s. 131-146; K. Vollers, "Ezher", *JA*, IV, 433-442; J. Jomier, "al-Azhar", *EJ²* (İng.), I, 813-821.

SAİD ABDÜLFETTÂH ÂŞÜR

EZHER b. SA'D

(أزهر بن سعد)

Ebû Bekr Ezher b. Sa'd
es-Semmân el-Bâhilî
(ö. 203/818-19)

Hadis hâfızı.

109'da (727-28), bazı kaynaklara göre ise 111'de (729-30) doğdu. Basra civarında yaşayan Benî Bâhile kabilesinin âzatlı kölesiydi. Babasının Sicistan'ın Ruh-hac kasabasından oluşuna bakarak onun da burada doğduğu tahmin edilebilir. Ezher Araplar'a esir düşerek Bâhile kabilesine satıldı. İlk tahsiline Basra'da başladı ve Kur'an öğrendikten sonra hadis ezberlemeye yöneldi. Devrin tanınmış âlimlerinden Süleyman b. Tarhân et-Teymî, Yûnus b. Ubeyd, Abdullah b. Avn, Kurre b. Hâlid'in derslerine devam etti. Ali b. Medîni, İshak b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel, Bûndâr, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî, Ahmed b. Furât gibi muhaddisler kendisinden hadis rivayet ettiler. Hadis meclislerine birlikte katıldığı ders arkadaşları meşhur Türk âlimi Abdullah b. Mübarek'in kendisinden rivayette bulunması onun hadis ilmindeki yerini göstermeye yeterlidir. Son derece güçlü bir hâfizaya sahip olan Ezher, âzatlı bir köle olmasına rağmen hâfızası ve gayretiyle ilimde yüksek bir yere ulaştı. Yahyâ b. Maîn, İbn Avn'ın öğrencileri içinde onun kadar bilgili başka bir kişinin bulunmadığını söylerdi.

Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'la yakın arkadaş oldukları rivayet edilen Ezher halife olduktan sonra onunla fazla görüşmemiştir. Iraklı muhaddisler arasında gerçek bir otorite kabul edilmiş, Basra'daki hadis meclislerine kendisinden hadis yazmak üzere binlerce talebe gelmiştir. Ayrıca hadisleri yazılı bir kitaptan nakletmesi sebebiyle takdir edilmiş ve rivayetleri İbn Mâce dışında *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. Hocası İbn Avn'ın hadislerini en iyi bilmesiyle de şöhret bulan Ezher, ömrünün sonlarına doğru yoksul düşen hocasının bütün ihtiyaçlarını karşılamıştır.

Ezher b. Sa'd sika* bir râvi olup rivayet ettiği hadisler delil olmaya elverişli bulunduğu için tanınmış fıkıh âlimi Hammâd b. Zeyd öğrencilerine onun naklettiği hadisleri yazmalarını tavsiye etmiştir. Hadis münekkidi Ukaylî, Ezher'in rivayet ettiği hadislerden ikisini ele alarak onun bunlarda tedlîs yaptığını, dolayısıyla zayıf bir râvi olduğunu iddia et-